

VAD ÄR NYTT MED "DET NYA KLIENTELET"? EN JÄMFÖRELSE AV FRIGIVNA FÅNGAR 1992 OCH 2002.

AV ANDERS NILSSON*

*This article examines changes within the Swedish inmate population since the early 1990s. The study builds on questionnaires completed on the basis of released inmates' treatment journals. The sample includes all inmates released in October 1992 and October 2002. The study focuses on the inmates' social situation and shows that this has deteriorated; a substantially larger proportion of those released in 2002 occupy a marginalised position on the labour market and lack a permanent residence by comparison with 1992. These changes are discussed in terms of marginalisation and selection. The deterioration may in the first instance be ascribed to the group of inmates serving short prison sentences (of two months or less). The interpretation offered is that the changes are largely due to altered selection processes. During this period, new sentencing forms have been introduced as alternatives to shorter prison terms (electronic tagging and community service), which are not open to the most poorly resourced offenders since they require the offender to be employed, housed and drug-free. This altered and intensified selection means that the clientele administered by the prison and probation service, and particularly those in prison, have become older, are serving longer prison sentences and have more serious social problems. The occurrence of a polarisation among offenders during this period is confirmed by the fact that sentences have become longer among prison service clients and the restrictions placed on them have increased. The article concludes with a discussion of the consequences of this trend for crime policy.***

Inledning

På senare tid har frågor om kriminalvård, fängelser och fångar getts ökad uppmärksamhet i svensk politik och samhällsdebatt. En orsak till detta är en kraftig ökning av fångpopulationen och platsbrist på landets fängelser och häkten. Även ett par mycket uppmärksammade rymningar har spelat roll. Ytterligare en aspekt, som

* Författaren vill rikta ett stort tack till Boo Kling och Jan Gustavsson som bidragit med data för analyser (se även Kling & Gustavsson 2004).

** Title in English: *What's New About "The New Clientele"? A Comparison of Prison Inmates Released in 1992 and 2002.* Original in Swedish.

delvis hänger samman med de föregående, är bilden av ett nytt och farligare klientel. I kommittédirektiven till en ny svensk kriminalvårdslag (Dir. 2002:90) ställs krav på minskade återfall och ökad säkerhet. Det senare just mot bakgrund av ett förändrat klientel. Man ger bilden av ett mer hotfullt anstaltsklientel och beskriver en utveckling på tio år där andelen fångar med långa strafftider, narkotikamissbruk och psykiska problem ökat. I en nyligen utgiven rapport från Kriminalvårdsstyrelsen (Kling & Gustavsson 2004) redovisas resultat från en studie av frigivna fångar. En liknande studie genomfördes 1992 (KVS 1994) vilket gjort det möjligt att beskriva förändringar under en 10-årsperiod. Undersökningen har fokus på fångarnas sociala situation och visar att den försämrats; det är en större andel av de frigivna fångarna som står utanför arbetsmarknaden och som saknar fast bostad 2002 jämfört med 1992 (Kling & Gustavsson 2004). Hur ska denna förändring förstås? Är lagöverträdaren idag en annan och har anstaltsklientelet därigenom förändrats, eller finns det andra förklaringar? Det finns här åtminstone två tolkningar. Den första är att det är en effekt av ändrad selektion till fängelset. Den straffmässiga bedömningen av olika brott har ändrats och påverkat sammansättningen av fångpopulationen. Vidare är de alternativa påföljder till fängelse som införts under perioden – samhällstjänst och intensivövervakning (elektronisk fotboja) – bara öppna för vissa och har därigenom bidragit till en större social skevhet. Den andra tolkningen är att det är en effekt av en tilltagande marginalisering och ojämlikhet i samhället där skillnaderna i levnadsförhållanden mellan lagöverträdare och befolkningen i övrigt ökat. För att bättre kunna förstå och tolka utvecklingen behövs en möjlighet att kontrollera för förändringar i selektionen av straffade. I denna artikel används data från den ovan nämnda studien (Kling & Gustavsson 2004) men jämförelser och analys tas längre än vad som gjorts i tidigare redovisning. Det huvudsakliga syftet är att närmare belysa de förändringar som skett och att diskutera dem i termer av selektion respektive marginalisering. Artikeln tar även upp frågan om levnadsförhållanden bland frigivna fångar och hur dessa förändrats under själva frihetsberövandet. Hur ser den sociala situationen ut före respektive efter frihetsstraffet? I det följande skall de två hypoteserna om förändring över tid – selektion och marginalisering – tas upp. Därefter presenteras det datamaterial som ligger till grund för analyserna. Resultatdelen inleds med jämförelser av frigivna fångars sociala situation 1992 och 2002. Vilka förändringar har skett och hur ska de tolkas?

Marginalisering

Då undersökningen av frigivna fångar genomfördes 1992 befann sig Sverige i inledningen på en ekonomisk kris. Kännetecknande för denna var att redan svaga grupper drabbades hårdare än andra. De kom också i mindre utsträckning att ta del av det sena 1990-talets ekonomiska uppgång (Palme m.fl. 2002). Att straf-

fade är socialt och ekonomiskt utsatta i jämförelse med befolkningen i sin helhet är väl belagt i tidigare studier (för nordiska studier se Kyvsgaard 1989; Nilsson 2002; Skardhamar 2003). Det finns därför anledning att förvänta såväl en absolut som relativ försämring av fångars levnadsvillkor. Det senare understryks av att det rör sig om en grupp som har svårt att få gehör för sina behov och ofta är lågprioriterad, vilket kan antas bli än tydligare vid nedskärningar och besparingar av offentliga medel (RRV 1999, se även Bergmark 1995). Antagandet om att det skett en marginalisering, här förstått som en mer generell försämring av fångars levnadsförhållanden och ett ökat avstånd mellan fängelsedömda och befolkningen i övrigt, går även att koppla till en minskad tolerans gentemot grupper förknippade med sociala problem, som brottslighet och missbruk. Utvecklingen är inte exklusiv för hur lagöverträdare betraktas, utan hänger samman med en mer generell utveckling mot ökad individualisering av synen på sociala problem (för beskrivningar av denna utveckling se tex Tham 1995; Young 1999; Garland 2001; Waquant 2004). För svenska förhållanden kan förändringar inom kriminalpolitiken ses som ett uttryck för detta. Kraven på lag och ordning har ökat och behandlingstänkandet har gett vika för ett påföljdstänkande baserat på avskräckning och straffvärde. Under 1990-talet framställs brottslingen som allt mer hotfull (Andersson 2002). Frågor om behandling och resocialisering har också fått lämna utrymme åt risk- och farlighetsbedömningar (Hörnqvist 2003).

Selektion

För förståelse och tolkning av fångpopulationens utveckling bör kriminalpolitiska förändringar och ändringar i selektionen till fängelset vägas in. Införandet av alternativ till fängelse som intensivövervakning och en ökad användning av samhällstjänst bidrar till att fångpopulationen framstår som mer belastad.¹ Med den ändrade selektionen följer en polarisering mellan lagöverträdarna (Kyvsgaard 1995); de mer resursstarka lagöverträdarna ges möjlighet till alternativa påföljder, medan de övriga blir kvar i fängelset. De senare avviker i högre grad från "det normala". Vid en jämförelse är det fler av dem som missbrukar och fler som saknar ordnad sysselsättning och bostad. Sysselsättning och bostad är förutsättningar för att kunna beviljas intensivövervakning och en ansökan om intensivövervakning kan avslås om det föreligger risk för alkohol- eller narkotikamissbruk under verkställigheten (BRÅ 1999). Indikatorer på att de kvarvarande fångarna utgör en mer belastad population sedan de nya påföljderna införts är en ökning av andelen missbrukare och en ökad andel som tidigare avtjänat fängelsestraff (KVS 2000). Att fångpopulationen blivit mer belastad är därför åtminstone delvis en effekt av ändringar i valet av påföljd. Även typ av brott och den straffmässiga bedömningen av olika brottstyper påverkar bilden av fångars sociala situation. Exempelvis

innebär en ökad andel narkotikabrottsdömda en ökad andel med missbruksproblem.² Senare års platsbrist på svenska fängelser kan framförallt hänföras till narkotikarelaterade brott. Mer än hälften av beläggningsökningen sedan 1998 har med dessa brott att göra. Fler personer döms för sådana brott, samtidigt som strafftiderna blivit längre (von Hofer 2004). Vi vet sedan tidigare att fångar med missbruksproblem är en särskilt marginaliserad grupp. I jämförelse med övriga fångar är det t.ex. en betydligt större andel av dem som har problem med sysselsättning och boende (Nilsson 2002:122).

Att det skett en polarisering (bifurkation)³ mellan lagöverträdarna understryks av att strafftiderna blivit längre och restriktionerna fler för dem som hamnar i fängelse. Ett exempel på det senare är ändrade permissionsregler och en kraftig minskning av antalet beviljade permissioner (Kling & Gustavsson 2004:23). Säkerhetsaspekter har allt mer kommit att betonas och förhållandena har på olika sätt skärpts, i synnerhet för dem med långa strafftider. De tidigare nämnda direktiven till en ny svensk kriminalvårdslag (Dir. 2002:90) ligger i linje med denna utveckling.⁴

Data

För beskrivning och analys har jag haft tillgång till det datamaterial som samlades in för studien av frigivna fångars situation 2002 (Kling & Gustavsson 2004). Urvalet består av samtliga fångar som frigavs i oktober 2002. De har bedömts som representativa för hela årspopulationen av frigivna. Undersökningen är en replik av den som gjordes av fångar som frigavs oktober 1992 (KVS 1994). Uppgifterna har samlats in genom ett enkätformulär som besvarats utifrån de intagnas behandlingsjournaler. Frågorna har fokus på social situation månaden före frihetsberövandet samt vid frigivning. I 1992 års undersökning svarade klientansvariga vid anstalterna för att enkäten fylldes i efter varje frigivningstillfälle. I 2002 års undersökning hade klienterna redan frigivits och uppgifterna samlades in i efterhand. Detta har bidragit till att bortfallet är större i 2002 års undersökning. Förutom de intagnas personakter har verkställighetsuppgifter samlats in från kriminalvårdens klientadministrativa system (KLAS). Därigenom finns även person-, brotts- och strafftidsdata för aktuell dom samt tidigare domar med kriminalvårdspåföljd.

I oktober 2002 frigavs 867 personer.⁵ Av dessa har 781 ifyllda enkätuppgifter. Bortfallet uppgår alltså till 10 procent. Till detta kommer även ett internt bortfall. En del saknar journaluppgifter om situationen före frihetsstraffet och andra, vilket är vanligare, om situationen vid frigivning. Jämförelser utifrån registerdata visar att bortfallet skiljer sig från övriga i att en större andel av dem är utländska medborgare och att fler av dem har utvisning i dom.⁶ I övrigt föreligger inga systematiska skillnader mellan bortfall och svarande. Att bortfallet är större år 2002 borde därför trots allt vara av begränsad betydelse för de jämförelser som görs.

Eftersom jag saknat tillgång till datamaterialet från 1992 års undersökning är jämförelsen begränsad till tidigare redovisningar av denna. De nedbrytningar som görs efter kön, strafftid och narkotikamissbruk är styrda av tillgängliga redovisningar av 1992 års undersökning (se tabellbilaga i KVS 1994).

Fångars sociala situation 1992 och 2002

Fångars levnadsförhållanden skiljer på flera områden från den övriga befolkningens. Jämförelser av resursbrister och problem inom olika välfärdsområden – hälsa, ekonomiska resurser, boende, sysselsättning, utbildning, politiska resurser, utsatthet för brott – pekar på avsevärda skillnader mellan fångar och befolkningen i övrigt. Skillnaderna blir särskilt tydliga då man ser till ansamling av resursbrister (Nilsson 2000, 2002; Skardhamar 2003; Friestad & Skog-Hansen 2004). Undersökningarna av frigivna fångars situation 1992 och 2002 har endast med ett fåtal frågor och är därför begränsade i möjligheterna att spegla levnadsförhållanden. De frågor som finns med rör dock centrala välfärdsområden, nämligen försörjning, sysselsättning och boende. Dessutom finns uppgifter om psykiska problem under verkställigheten och narkotikamissbruk.

På vilket sätt har frigivna fångars sociala situation förändrats under perioden 1992-2002? Är de förändringar som skett generella eller går de att hänföra till specifika grupper av fångar? Som påtalats ovan har sammansättningen av gruppen fångar förändrats under den studerade perioden. Sett till strafftider så har andelen med korta strafftider, upp till två månader, minskat från 47 till 33 procent. Det är också i första hand för denna grupp som alternativa påföljder som samhällstjänst och intensivövervakning är möjliga.⁷ Även fördelningen på olika brottstyper har ändrats. De största förändringarna är att andelen med narkotikabrott som huvudbrott ökat (från sex till 14 procent) och att andelen med rattfylleri minskat (från 21 till 14 procent), (se tabell 6 i appendix). Andra förändringar är att andelen kvinnor ökat från fyra till sju procent, att andelen utländska medborgare ökat från 20 till 27 procent och att de med tidigare fängelseerfarenhet idag utgör en större andel. 1992 var det 46 procent som tidigare avtjänat ett fängelsestraff medan det år 2002 är 54 procent. De fångar som frigives har under den studerade perioden också blivit äldre. 1992 var medianåldern 31 år och 2002 är den 36 år.

För jämförelsen mellan frigivna 1992 och 2002 har i tabell 1 en indelning gjorts efter strafftid. Denna skiljer på dem med strafftider upp till två månader (korttidsdömda), dem med strafftider över två månader men mindre än två år (medellånga strafftider) och dem med strafftider på två år eller mer (långtidsdömda). Indelningen är densamma som gjordes i redovisningen av 1992 års undersökning. Det är i första hand för gruppen med korta strafftider som de alternativa påföljder som införts är aktuella och därmed i denna grupp som effekter av selektionsändringar bör vara störst. Bland de frigivna har gruppen med korta strafftider kraftigt minskat under perioden; 2002 är de hälften så många som 1992. Övriga grupper är ungefär lika stora, en viss ökning har dock skett av de långtidsdömda.⁸

Tabell 1. Frigivna fångar oktober 1992 respektive oktober 2002 efter strafftid. Procent (N).

Strafftid	1992	2002
Upp till 2 mån	47 (562)	33 (287)
Mer än 2 mån mindre än 2 år	47 (569)	58 (503)
2 år eller mer	6 (68)	9 (77)
N	1199	867

Boende och försörjning innan frihetsberövandet

För situationen innan frihetsberövandet finns uppgifter om boende, sysselsättning och försörjning senaste månaden i frihet. År 1992 var det 26 procent av fångarna som före frihetsberövandet var bostadslösa eller hänvisade till tillfälliga lösningar av boendet. År 2002 är denna andel 39 procent. Andelen med stadigvarande boende har minskat från 73 till 59 procent. Bland dem med medellånga strafftider är problem med boendet särskilt vanligt. Den försämring av boendesituationen som skett under perioden kan dock i första hand tillskrivas dem med korta strafftider. Det är endast för denna grupp det skett signifikanta öknningar av såväl andelen bostadslösa som andelen som är hänvisade till tillfälliga lösningar. För gruppen långtidsdömda har det inte skett någon förändring som kan tolkas som en försämring (tabell 7 i appendix).

Andelen med stadigvarande arbete som huvudsaklig sysselsättning senaste månaden före frihetsberövandet har minskat från 25 till 13 procent. År 2002 är det alltså bara en av åtta fångar som hade ett stadigvarande arbete innan frihetsberövandet. Det är endast för de korttidsdömda som vi finner en signifikant skillnad mellan de olika åren. Förändringen är här också mycket stor; 1992 hade 35 procent av de korttidsdömda stadigvarande arbete jämfört med 15 procent 2002.

När man ser till huvudsaklig försörjningskälla senaste månaden före frihetsberövandet så har andelen med arbete minskat från 39 till 23 procent. Bland de korttidsdömda har det skett en halvering; från 53 till 26 procent. Även bland dem med medellånga strafftider har det skett en minskning, men inte alls i samma utsträckning. Vad som har ökat är sjukbidrag eller pension samt, för de korttidsdömda, socialhjälp. År 1992 hade 18 procent av de korttidsdömda socialhjälp som försörjning före frihetsstraffet. År 2002 är denna andel 35 procent (tabell 7 i appendix).

Kombinerar man uppgifterna om boende med dem som gäller sysselsättning, kan man för dem som frigavs år 2002 konstatera att det innan frihetsberövandet endast var 21 procent som hade huvudsaklig försörjning genom arbete eller studiemedel och samtidigt en stadigvarande bostad. Bland kvinnliga fångar är denna andel så låg som 10 procent (tabell 2).⁹

Tabell 2. Sysselsättning och boende före frihetsstraffets påbörjan bland frigivna fångar 2002. Män och kvinnor. Procent.

Sysselsättning och boende	Män	Kvinnor	Totalt
Ja	22	10	21
Nej	78	90	79
N	684	49	733

Psykiska problem och narkotikamissbruk

Personaktsuppgifterna om narkotikamissbruk och förekomst av psykiska problem understryker bilden av att andelen fångar med problem ökat. I undersökningarna av frigivna fångar finns uppgifter om psykiska problem med vilket avses problem av psykiatrisk art, behov av psykiatrisk vård och/eller behov av psykologkontakt (Kling och Gustavsson 2004:28). År 1992 bedömdes att nio procent av alla som frigavs haft psykiska problem under verkställigheten. År 2002 är denna andel 13 procent. Vid en nedbrytning efter strafftid är det endast för de korttidsdömda som denna ökning är signifikant (tabell 7 i appendix).

År 2002 var det hälften av fångarna som använt narkotika under de 12 månader som föregick det aktuella frihetsberövandet. Tio år tidigare var denna andel 38 procent (KVS 1992:49). Ökningen är väntad utifrån den förändring som skett beträffande förekomsten av narkotikabrott bland fångarna; år 1992 var det sex procent som hade narkotikabrott som huvudbrott medan det 2002 är 14 procent (se fotnot 3). Det är dock enbart i gruppen korttidsdömda som det skett en tydlig och signifikant ökning av andelen med narkotikamissbruk; 1992 var det 21 procent av dem som kan klassificeras som narkotikamissbrukare, enligt denna definition, och tio år senare 37 procent. Antalsmässigt är narkotikabrott den enda brottskategori där det skett en tydlig ökning (tabell 6 i appendix).

Tabell 3. Arbete och bostad senaste månaden före frihetsberövandet för frigivna fångar 1992 respektive 2002. Uppdelning efter förekomst av narkotikamissbruk. Procent.¹⁰

	1992			2002		
	Narkotika	Ej nark.	total	Narkotika	Ej nark.	total
Stadigvarande arbete	6	36	25	4	22**	13**
Stadigvarande bostad	57	82	73	44**	76*	60**
N	428	756	1184	337	326	663

* Anger att skillnaden mellan 1992 och 2002 är signifikant, $p < 0.05$. ** $p < 0.01$. (Chi 2-test).

Den ökade andelen narkotikamissbrukare bland fångarna är en del av de försämringar som skett. Men försämringarna kan inte tillskrivas att denna grupp ökat i andel, eftersom försämringar av boende- och försörjningssituation även gäller för de fångar som inte haft ett narkotikamissbruk innan frihetsberövandet (tabell 3).

Boende och försörjning vid frigivning

Frågorna som avser frigivningssituationen gäller hur den intagne kommer bo och huvudsakligen försörja sig efter frigivning. Liksom för situationen innan frihetsstraffets påbörjan kan man här konstatera att det sedan undersökningen 1992 skett påtagliga försämringar. År 2002 är en större andel bostadslösa eller hänvisade till tillfälliga lösningar. Andelen med stadigvarande boende har minskat från 74 till 62 procent. Att frigivningssituationen blivit svårare är särskilt tydligt för de korttidsdömda, men även för dem med medellånga strafftider har det skett förändringar till det sämre. Störst förändring kan konstateras för de korttidsdömdas försörjningssituation: 1992 hade hälften av de korttidsdömda försörjning via arbete då de frigavs, tio år senare endast var fjärde. Motsvarande minskning bland dem med medellånga strafftider är från 27 till 21 procent (se tabell 8 i bilaga).

Bättre ut?

Ovan har jämförelser gjorts mellan frigivna med fokus på frågan om förändringar av fångars sociala förhållanden mellan 1992 och 2002. En annan aspekt av förändring gäller jämförelser av situationen före och efter frihetsstraffet. Hur har förhållanden förändrats under verkställigheten? Den svenska Kriminalvården har som "vision" att den dömda ska lämna fängelset bättre rustad och i bättre skick än vad han/hon var när straffet började. Denna vision går under namnet "bättre ut" (KVS 2004:7). Har då situationen när det gäller sysselsättning och boende förbättrats? Jämför man situationen före frihetsberövandet (tabell 3 ovan och tabell 7 i appendix) med den vid frigivning (tabell 4 nedan och tabell 8 i appendix) kan man konstatera att situationen är oförändrad.

Tabell 4. Sysselsättning och boende efter frigivning bland frigivna fångar 2002. Män och kvinnor. Procent.

Sysselsättning och boende	Män	Kvinnor	Totalt
Ja	22	17	21
Nej	78	83	79
N	662	47	709

Frågan kvarstår dock om det skett förändringar inom populationen frigivna, i den ena eller andra riktningen. Kan man urskilja grupper av fångar för vilka de sker försämringar respektive förbättringar? År 2002 kan vi se att det bland de kvinnliga fångarna är något fler som har en ordnad situation vid frigivning än innan frihetsstraffet påbörjats, och deras situation liknar då de manliga fångarnas (tabell 4). För att närmare studera frågan om förändring har en variabel skapats som indikerar förändring av försörjningssituationen. Variablerna huvudsaklig försörjning senaste månaden före frihetsberövandet och variabeln huvudsaklig försörjning efter frigivning har här kombinerats. De som gått från arbete eller studier till hjälp från anhöriga, socialbidrag, sjukbidrag, sjukpenning eller ej ordnad försörjning har tilldelats värdet 1 (=försämring). De fall där det omvända gäller har tilldelats värdet 3 (=förbättring). Övriga har tilldelats värdet 2 (=oförändrad försörjningssituation). (Eftersom jag endast haft tillgång till 2002 års data för egna bearbetningar har detta inte kunnat göras för 1992 års urval).

Då man ser till dem med uppgifter om situationen både före och efter avtjänat fängelsestraff kan man konstatera att försörjningssituationen för flertalet är oförändrad. För sex procent har det skett en förbättring, hjälp från anhöriga, socialbidrag, sjukbidrag, sjukpenning eller ej ordnad försörjning har ersatts av studier eller arbete. En lika stor andel har en förändring som gått i motsatt riktning (tabell 5). För 74 procent gäller att de har precis samma försörjningssituation vid frigivning som innan frihetsberövandet. I undersökningen 1992 var denna andel exakt densamma (KVS 1994:58). Försörjningssituationen så den såg ut innan frihetsberövandet förefaller vara avgörande för situationen vid frigivning; det är endast för en mindre andel som försörjningssituationen förändrats.¹¹

Tabell 5. Förändring av försörjningssituation före och efter frihetsstraffet. Män respektive kvinnor. Procent.

Försörjningssituation. Före-efter	Män	Kvinnor	Totalt
Förbättring	6	9	6
Oförändrad	88	87	88
Försämring	6	4	6
N	639	45	684

Avslutande diskussion

Den bild av fångars situation som framkommer i denna artikel bekräftar tidigare bilder av dåliga levnadsförhållanden bland fängelsedömda. Flertalet står utanför arbetsmarknaden och många saknar också ett ordnat boende. Samtidigt har det över tid skett dramatiska förändringar. Jämfört med situationen 1992 så är det 2002 en betydligt större andel av de frigivna fångarna som saknar förankring i form av ord-

nad sysselsättning och stadigvarande boende. Fångarna kan därför beskrivas som en mer marginaliserad grupp idag än för tio år sedan. De förändringar som skett kan till stor del tillskrivas gruppen med kortare strafftider. Den tolkning som görs är därför att den försämring som skett i första hand är ett resultat av selektionsförändringar. Men försämringarna gäller inte enbart de korttidsdömda, även för dem med medellånga strafftider har den sociala situationen avseende boende och försörjning i vissa avseenden försämrats. Det finns således en tendens till en mer generell försämring av fångars levnadsförhållanden. Vi ser en utveckling där gruppen fångar marginaliseras; utanförskapet och avståndet gentemot befolkningen i övrigt har ökat.

Eftersom det framförallt är bland de korttidsdömda det skett försämringar och en förklaring till detta är att de mindre resurssvaga slipper fängelse, behöver det kanske inte vara entydigt negativt att situationen försämrats? Mot det talar att det finns tendenser till mer generella försämringar av fångars levnadsförhållanden. Samtidigt har vi också en utveckling där antalet fångar ökar.

Att selektionen till olika former av verkställigheter förändrats framgår även när man ser till lagföringar i stort, inte enbart dem som inneburit ett frihetsstraff. Antalet lagföringar har minskat kraftigt under perioden. 1992 lagfördes drygt 166 000 personer, 2002 drygt 114 000 (Brå 2004). Minskningen gäller i första hand kategorin tidigare inte lagförda. Den mest belastade gruppen, med 10 eller fler tidigare lagföringar, är däremot lika stor. Systemet administrerar därigenom en äldre och mer belastad grupp än tidigare. Precis som antalet fångar till stor del är ett resultat av politiska beslut (von Hofer 2003) så är bilden av fångars sociala situation beroende av vilka man väljer att låsa in och straffens längd. Istället för ett nytt klientel av fångar så är det snarare fråga om mer av samma; den mest belastade gruppen av lagöverträdare, såväl straffmässigt som socialt.

Vad är då nytt? De förändringar vi kan se är att sammansättningen av gruppen frigivna fångar ändrats med ökade andelar kvinnor och utländska medborgare. Populationen har också blivit äldre. Sett till brottslighet så är det två tydliga förändringar; andelen narkotikabrottsdömda har ökat och andelen dömda för rattfylleri har minskat. Den mest påtagliga förändringen är emellertid de försämringar som skett av den sociala situationen. Bristerna i de intagnas levnadsförhållanden och att dessa allvarligt försämrats är också vad den tidigare generaldirektören för kriminalvårdstyrelsen lyft fram som det mest iögonfallande (Häll-Eriksson 2004). Något behov av mera säkerhet och samhällsskydd sågs då inte som påkallat. Tvärtom konstaterades att varken den rapporterade misskötsamheten eller hot och våld på anstalter ökat jämfört med 1992 (se Kling & Gustavsson 2004:26ff).

De resurser i form av sysselsättning och boende som en person har före frihetsberövandet är avgörande för möjligheter och handlingsalternativ efter frihetsstraffets avtjänande. Att den sociala situationen försämrats för fångarna har själv-

fallet konsekvenser för kriminalvården och dess förutsättningar att leva upp till målsättningar om "bättre ut" och minskade återfall. Innan frihetsberövandet var det år 2002 endast en femtedel som hade huvudsaklig försörjning genom arbete eller studiemedel och samtidigt en stadigvarande bostad. Situationen ser likadan ut vid frigivning. Förhållandena är särskilt svåra för de kvinnliga fångarna.

I den kriminalpolitiska debatten har på senare tid eget ansvar och individualiserade lösningar betonats (se t.ex. Dir 2002:90). För att leva upp till målsättningen om "bättre ut" och minskade återfall är det dock viktigt att uppmärksamma även det som är gemensamt; brister i levnadsförhållanden och att majoriteten saknar förankring i form av sysselsättning och boende. Det är också viktigt att här se kriminalvårdens begränsade möjligheter och räckvidd. Den problematik som omger fångarna är omfattande och sträcker sig bortom verkställigheten. I en effektivitetsgranskning av den svenska kriminalvården konstaterar Statskontoret (2003:336) att "Kriminalvården förfogar endast över aktiviteter under verkställigheten, och dessa aktiviteter har sannolikt en ganska begränsad effekt på återfallsbenägenheten." Behoven är stora inom grundläggande områden som har med sysselsättning och boende att göra, men även beträffande behandling, hälso- och sjukvård, skuldsanering, utbildning etc. Det är därför viktigt med en helhetssyn och en insikt om att det krävs insatser från andra än kriminalvården (se även Gustavsson 2004:39f).

Avslutningsvis bör det upprepas att det som studerats i denna artikel är en flödespopulation av frigivna fångar. Fångpopulationen kan dock definieras på olika sätt och får därigenom också olika levnadsnivåprofil. Skulle man istället studera ett tvärsnitt av fångar, de som sitter en given dag, skulle bilden därför delvis bli en annan. Fångpopulationen som ett tvärsnitt kan också i större utsträckning antas påverkas av de selektionsförändringar som skett genom ändringar av verkställighetsformer och strafftid. Mot bakgrund av de förändringar som skett förefaller det angeläget med en upprepad undersökning riktad till ett tvärsnitt av fångar (Nilsson & Tham 1999; Nilsson 2002. Se även de norska studierna av Skardhamar 2003 och Friestad & Skog-Hansen 2004). Med bredare ansats, fler indikatorer på levnadsförhållanden och jämförelsepopulationer, skulle det bättre gå att belysa förändringar av såväl kriminal- som socialpolitisk relevans. För att identifiera och värdera olika handlingsalternativ skulle det också vara värdefullt att jämföra utvecklingen i Sverige med den i övriga nordiska länder.

Referenser:

- Andersson, R. (2002). *Kriminalpolitikens väsen*. Avhandlingsserie nr.10. Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Bergmark, Å. (1995). *Prioriteringar i socialtjänsten*. Institutionen för socialt arbete, Socialhögskolan, Stockholms universitet.
- BRÅ (1999). *Intensivövervakning med elektronisk kontroll. En utvärdering av 1997 och 1998 års riksomfattande försöksverksamhet*. Brå rapport 1999:4. Stockholm: Fritzes.

- BRÅ (2004). *Kriminalstatistik 2004*. Stockholm: Fritzes.
- Dir 2002:90. Kommittédirektiv: En ny kriminalvårdslag. Stockholm: Regeringskansliet.
- Flyghed, J & Nilsson, A (2004). Samhällsutveckling och marginalisering. En studie av straffades och vräkta levnadsförhållanden. *Kromnytt*. Nr. 1-2:9-16.
- Friestad, C. & Skog-Hansen, I-L (2004). *Levekår blant insatte*. Fafo-rapport 429. Oslo: Fafo.
- Garland, D. (2001). *The Culture of Control. Crime and Social Order in Contemporary Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Gustavsson, J. (2004). *Klienterna, frivården och samhället*. Norrköping: Kriminalvården.
- von Hofer, H. (2003). Prison populations as political constructs: The case of Finland, Holland and Sweden. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*. Vol 40, Nr 1:21-38.
- von Hofer, H. (2004). *Fulla fängelser – nykter politik?* Stencil, Kriminologiska institutionen.
- Häll-Eriksson, L. (2004). "Allt svårare för frigivna interner". DN debatt, Dagens Nyheter 14 april 2004
- Hörnqvist, M. (2003). Ordningspolitikens födelse. I Flyghed, J. & Hörnqvist, M. (red.). *Laglöst land*. Stockholm: Ordfront.
- Kling, B. & Gustavsson, J. (2004). *Fångarna, fängelset och samhället*. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- KVS (1994). *Kriminalvårdens anstaltsklienter. Utvecklingsperspektiv och nuläge*. Rapport 1994:1. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- KVS (2000). Kriminalvårdens redovisning av återfall. Uppföljningsperiod 1994-1999. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- KVS (2004). *Kriminalvårdens officiella statistik 2003*. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- Kyvsgaard, B (1989). *...Og faengslet tar de sidste*. Om kriminalitet, straf og levevilkår. Köpenhamn: Jurist og økonomiforbundets forlag.
- Kyvsgaard, B (1995). Den samhälleliga polariseringen och oskadliggörandet av lagöverträdaren. I Victor, D, red. (1995). *Varning för straff*. Stockholm: Nordstedts.
- Matthews, R. (2003). Rethinking penal policy: towards a systems approach. I Matthews, R. & Young, J. (ed.). *The New Politics of Crime and Punishment*. Cullupmton, Devon:Willan
- Nilsson, A. (2000). Gå direkt till fängelset utan att passera Gå. Valfärdsproblem blandfångar. *Nordisk tidskrift för kriminalvidenskab*, årgång 87, nr. 4, s. 289-301.
- Nilsson, A. (2002). *Fånge i marginalen. Uppväxtvilkor, levnadsförhållanden och återfall i brott bland fångar*. Avhandlingsserie nr. 8. Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet
- Nilsson, A. (2003). Living conditions, social exclusion and recidivism among prison inmates. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*. Vol 40, Nr 1:57-83.
- Nilsson, A. & Tham, H. (1999). *Fångars levnadsförhållanden*. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- Palme, J., Bergmark, Å., Bäckman, O., Estrada, F., Fritzell, J., Lundberg, O. & Szebehely, M (2002), "Welfare Trends in Sweden. Balancing the Books for the 1990's". *Journal of European Social Policy*, 12:329-346.
- RRV (1999). *Effektivare kriminalvård – en hinderanalys*. RRV 1999:27. Stockholm: Riksrevisionsverket.
- Simon, F.H. (1999). *Prisoners work and vocational training*. London: Routledge.
- Skardhamar, T. (2003). Inmates' Social Background and Living Conditions. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*. Vol 40, Nr 1:39-56
- Statskontoret (2003). Effektivitetsgranskning av kriminalvården. 2003:20. Stockholm: Statskontoret.
- Tham, H. (1995). Från behandling till straffvärde - Kriminalpolitik i en förändrad välfärdsstat. I: Victor, D. (red.). *Varning för straff*. Stockholm: Nordstedts.
- Waquant, L. (2004). *Fattigdomens fängelser*. Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposium.
- Young, J. (1999). *The Exclusive Society. Social Exclusion, Crime and Difference in Late Modernity*. London: Sage.

Appendix

Tabell 6. Frigivna fångar oktober 1992 respektive oktober 2002 efter huvudbrott. Procent (N).

Huvudbrott	1992	2002
Tillgreppsbrott	23 (276)	23 (198)
Trafiknykterhetsbrott	21 (248)	14 (118)
Våldsbrott	17 (200)	17 (151)
Bedrägeri	10 (122)	6 (54)
Brott mot allmänhet och stat	7 (85)	9 (75)
Narkotikabrott	6 (70)	14 (120)
Övriga trafikbrott	4 (49)	8 (66)
Rån	3 (30)	3 (31)
Sexualbrott	1 (14)	2 (18)
Övriga	9 (68)	4 (38)
N	1199	869

Tabell 7. Frigivna fångar 1992 respektive 2002 efter strafftid. Social situation före frihetsberövandet. Procent.¹²

	1992				2002			
	Korttid	Medel	Långtid	Total	Korttid	Medel	Långtid	Total
Boende								
Bostadslös	5	14	15	10	11**	17	4*	14**
Tillfälliga lösningar	11	21	19	16	21**	27*	27	25**
Stadigvarande bostad	83	65	63	73	67**	54**	68	59**
Institution	1	1	3	1	2	2	2	2
Sysselsättning								
Stadigvarande arbete	35	15	25	25	15**	11	16	13**
Tillfälligt arbete	6	6	12	6	11	9	23	11**
Utbildning	5	5	1	4	2	4	1	3
Intagen vård	1	1	1	1	<1	2	0	1
Pension	9	11	9	10	20**	16**	9	17**
Arbetslös	40	59	44	49	48	54	44	51
Övrigt	4	4	7	4	4	4	7	5

*Tabellen fortsätter på nästföljande sida.

Försörjning								
Arbete	53	27	29	39	26**	20**	35	23**
Studiemedel	4	3	3	3	3	4	-	3
Hjälp anhöriga	2	3	9	3	3	2	3	2
Sjukpenning	5	3	10	4	6	2	6	4
Pension/ sjukbidr.	8	11	9	9	19**	18**	12	18**
Socialhjälp	18	39	26	28	35**	38	20	35**
Ej ordnad	4	8	7	6	6	14**	17	12**
Narkotika- missbruk ¹³	21	54	42	38	37**	56	54	50**
Psykiska problem	4	11	25	9	8*	14	19	13**
N	548- 553	564- 567	68	1180- 1187	224- 228	434- 444	68-69	727- 740

* Anger att skillnaden mellan 1992 och 2002 är signifikant, $p < 0.05$. ** $p < 0.01$. Jämförelsen baseras på chi2 test där dikotoma variabler skapats utifrån de olika svarskategorierna. De olika grupperna (efter strafftid) har prövats var för sig.

Tabell 8. Frigivna fångar 1992 respektive 2002 efter strafftid. Social situation vid frigivning. Procent.¹⁴

	1992				2002			
	Korttid	Medel	Långtid	Total	Korttid	Medel	Långtid	Total
Boende¹⁵								
Bostadslös	3	8	6	5	9**	13**	3	11**
Tillfälliga lösningar	13	23	18	18	22**	24	34*	24**
Stadigvarande bostad	82	66	70	74	67**	59*	55	62**
Institution	2	3	6	2	2	4	8	4
Försörjning								
Arbete	51	27	29	39	25**	21*	39	24**
Studiemedel	5	9	15	7	1*	3**	5*	3**
Hjälp anhöriga	1	2	5	2	1	1	3	1
Sjukpenning	4	2	-	3	3	2	2	2
Pension/sjuk- bidr.	8	13	15	11	23**	19**	14	20**
Socialhjälp	20	39	23	29	35**	44	29	40**
Ej ordnad	3	3	6	3	11**	8**	6	9**
N	548- 553	564- 567	68	1180- 1187	218-	420-	65	703-

* Anger att skillnaden mellan 1992 och 2002 är signifikant, $p < 0.05$. ** $p < 0.01$.

Noter:

- ¹ Villkorlig dom med föreskrift om samhällstjänst infördes den 1 januari 1999 som ersättning till fängelsestraff. Intensivövervakning infördes 1997.
- ² Av Nilsson (2002:96) framgår att narkotikabrott ingår i fängelsedomerna för 62 procent av de fångar som uppgett att de regelbundet använt narkotika. För dem som inte uppgett något missbruk är denna andel 15 procent.
- ³ I den anglosaxiska litteraturen talas om en tudelningsprocess – *bifurcation* – mellan "farliga" brottslingar, som begått flera och/eller grova brott, och "vanliga" brottslingar, som är mindre belastade såväl straffmässigt som socialt. Utvecklingen går mot att den första gruppen låses in på längre tid med fler restriktioner medan den senare ges möjlighet till annan verkställighet än fängelse (för en diskussion se Matthews 2003:226ff).
- ⁴ Det faktum att strafftiderna blivit längre för dem som döms till fängelse och att fångpopulationen ökat kan i sig ses som en indikator på ökad marginalisering av gruppen fängelsedömda (Nilsson 2002:14).
- ⁵ År 2002 nyintogs 10173 personer i fängelse. Medelbeläggningen på landets fängelser uppgick till 4121. I september 2004 uppgick medelbeläggningen till 4754 personer (www.kvv.se).
- ⁶ Av de 88 personer som helt saknar enkätuppgifter är 59 procent utländska medborgare jämfört med 23 procent bland övriga. Bortfallet skiljer sig också i att en mindre andel har tidigare erfarenhet av svensk kriminalvård, exempelvis är det 22 procent av bortfallet och 57 procent bland övriga som tidigare avtjänat fängelsestraff. I hela urvalet är det 48 personer som har utvisning i dom. Endast tre av dem har uppgifter om situationen efter frigivning. Sannolikt hör en stor andel av bortfallet till en grupp fångar utan folkbokföring med relativt svag förankring i Sverige (se Nilsson 2002:205ff).
- ⁷ Intensivövervakning med elektronisk kontroll (IÖV) kan ersätta fängelsestraff upp till tre månader. År 2002 påbörjade 2103 personer IÖV. Av dem hade 86 procent en strafftid på upp till två månader. Samma år påbörjade 3344 en villkorlig dom med föreskrift om samhällstjänst. Av dem hade 82 procent en utsatt strafftid om högst två månader (KOS 2002).
- ⁸ Observera att det rör sig om en flödespopulation av frigivna fångar. Bilden blir en annan om man ser till ett tvärsnitt, fångpopulationen en given dag eller medelbeläggningen (KVS 2004).
- ⁹ Skillnaden mellan manliga och kvinnliga fångar är signifikant ($\chi^2=3.92, p<0.05$). (Motsvarande siffra kan ej tas fram för 1992 eftersom jag där saknar tillgång till data för egna bearbetningar).
- ¹⁰ För nedbrytning efter narkotikamissbruk har skattningar gjorts efter KVS 1992 s. 82ff. Möjligheterna till motsvarande jämförelser av situationen vid frigivning är mer begränsade.
- ¹¹ En analys av vilka faktorer som sammanhänger med förändrad försörjningssituation finner heller inga signifikanta samband (r) mellan variabeln förändrad försörjningssituation och ålder, kön, tidigare belastning, strafftid eller utbildning/studier under verkställigheten. Redovisas ej i appendix men kan fås som tabell av författaren (se även Simon 1999:165).
- ¹² Andelarna för 1992 års undersökning är framtagna utifrån tabellbilaga i KVS 1994:1.
- ¹³ Med narkotikamissbruk avses att den frigivne använt narkotika under de senaste 12 månaderna före frihetsberövandet. För jämförelsen med 1992 års urval se tabell 11 s. 130 i KVS 1994.
- ¹⁴ Andelarna för 1992 års undersökning är framtagna utifrån tabellbilaga i KVS 1994:1.
- ¹⁵ I 2002 års enkät fanns svarsalternativet *okänt*. Det gäller 45 fall (6 procent) vilka här räknats som bortfall.

Adress:

Institutet för Framtidsstudier

Box 591

SE - 101 31 Stockholm

E-post: anders.nilsson@framtidstudier.se